

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

З навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки»
обов'язкових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №6. Клінічні форми девіантної поведінки

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології – Протокол №8 від 15.08.2023

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Начальник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, підполковник Колесніченко О.С.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції:

1. Види клінічної девіантної поведінки при її різних типах.
2. Характеристика агресії, порушень харчової поведінки, сверхцінних психопатологічних захоплень, характерологічних реакцій, аморальної поведінки.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті:

Основна:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
URL:http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12327/Volnova_profilactika%20deviant.1%20chast.Teoriya.PDF;jsessionid=22E58E54B11F84815A27845B1A8AFC74?sequence=1

2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.

3. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

4. Кузьменко В.В., Диса О.В., Шинкаренко І.О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2019. 68 с.

5. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. К.: Либідь, 2011. 520 с.

6. Остапович В.П., Барко В.І., Ярема Н.Ю. та ін. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки: метод. рекомендації Київ: ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін, 2017. 95 с

7. Психологічні аспекти ювенальної юстиції: навч. посібник уклад.: Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова, О.М. Пасько Одеса: ОДУВС, 2015. 228 с.

8. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М.; за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

Текст лекції.

1. Види клінічної девіантної поведінки при її різних типах.

Девіантна поведінка підрозділяється на дві великі категорії. По-перше, ця поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, наявність явної

або прихованої психопатології, що має на увазі. Цю групу складають наступні типи: астеніки, шизоїди, епілептоїди і особи з акцентуїтованим характером. По-друге, ця поведінка, що порушує якісь соціальні і культурні норми, особливо правові. Воно виражається у формі провини або злочинів. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні і караються в кримінальному порядку - злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку.

На підставі ключових положень робіт вітчизняних і зарубіжних учених слід визнати доцільність розподілу девіантної поведінки на злочинну (кримінальне) і аморальну, аморальну (не несуче за собою кримінальної відповідальності). Поведінка, що відхиляється від морально-етичних норм людського гуртожитку, виявляється в різних формах соціальної патології - пияцтві, наркоманії, крадіжці. Зв'язок між цими видами поведінки полягає в тому, що здійсненню злочинів передують аморальна поведінка. Як не різні форми девіантної поведінки, за твердженням І.С. Кону, вони взаємозв'язані. Пияцтво, вживання наркотиків, агресивність і протиправна поведінка утворюють єдиний блок, так що залучення підлітка в один вид девіантних дій підвищує вірогідність його залучення також і в іншій. Протиправна поведінка, у свою чергу, хоча і не так жорстко, пов'язано з порушенням норм психічного здоров'я. До деякої міри співпадають і сприяючі девіантній поведінці соціальні чинники (шкільні труднощі, травматичні життєві події, вплив девіантної субкультури або групи).

У вітчизняній і зарубіжній психології розглядаються різні типи (різновиди) девіантної поведінки, виділені з урахуванням особливостей взаємодії індивіда з реальністю, механізмів виникнення поведінкових аномалій, а також особливий тип девіацій, обумовлений гіперздібностями. Приводяться форми, що включають клінічні прояви відхилень від норми, - делінквентної, аддиктивної, патохарактерологічне, психопатологічне, на базі соромливості (В.Д. Менделевич).

Багато дослідників до найпоширеніших причин походження девіантних явищ відносять несприятливу соціальну ситуацію розвитку дитини і комплекс його психологічних, властивостей (особливості темпераменту, характеру, особи), які привертають до девіацій. Саме це поєднання в кримінальній психології розглядається як механізм злочинної поведінки (В.Ф. Пірожков). Іншим механізмом поведінки неповнолітніх, що відхиляється, є деформація особи в результаті порушень соціальних відносин з дорослими і однолітками. Х. Ремшмідт, вважаючи регулятором поведінки людини його особові якості, відзначає, що поведінка підлітків, що відхиляється, часто зв'язана з певним оточенням і типом ситуацій.

Конкретні причини поведінки неповнолітніх, що відхиляється:

- 1) прагнення отримати сильні враження;
- 2) захворювання дитини;
- 3) підвищена збудливість, невміння контролювати себе;

- 4) неблагополучна ситуація в сім'ї;
- 5) прагнення до самостійності і незалежності;
- 6) недолік знань батьків про те, як справлятися з важкими педагогічними ситуаціями;
- 7) відставання в навчанні;
- 8) зневага з боку однолітків;
- 9) нерозуміння дорослими труднощів дітей;
- 10) недостатня упевненість дитини в собі;
- 11) негативна оцінка дорослими здібностей дітей;
- 12) стресові життєві ситуації;
- 13) напружена соціально-економічна ситуація в житті дитини (погана забезпеченість, безробіття батьків);
- 14) приклади насильства, жорстокості, безкарності, одержувані із ЗМІ;
- 15) надмірна зайнятість батьків;
- 16) конфлікти з батьками;
- 17) велика кількість заборон з боку батьків (педагогів);
- 18) постійні нарікання, лайка в сім'ї;
- 19) слабкість інтелектуальної сфери дитини;
- 20) підвищена комунікативність дітей;
- 21) низький рівень емоційно-вольового контролю у дітей;
- 22) самотність, нерозуміння іншими;
- 23) зайвий контроль, авторитарність батьків (педагогів);
- 24) нездатність дітей чинити опір шкідливим впливам;
- 25) генетична схильність;
- 26) нерівномірність психофізичного і статевого дозрівання;
- 27) відсутність навиків соціальної поведінки;
- 28) зниження культури, інтелектуального рівня;
- 29) маса вільного часу;
- 30) нудьга, "просто так";
- 31) бажання звернути на себе увагу;
- 32) неповні сім'ї;
- 33) економічна нестабільність;
- 34) вплив вулиці.

Серед причин підліткової і юнацької девіантності гущавині всього зустрічаються:

- причини, пов'язані з психічними і психофізіологічними розладами;
- причини соціального і психологічного характеру;
- причини, пов'язані з віковими кризами. Відома і нині популярна точка зору І.А. Невського про те, що відхилення у підлітків викликані не якимись жорсткими особовими конструктами, а якимись особливостями, що привертають до формування тих або інших девіантних або делінквентних елементів в поведінці.

В дослідженні Н.В. Майсак встановлено, що особові особливості молодших підлітків з девіантною і нормативною поведінкою схожі в

основних своїх характеристиках - в рівні напруженості, підвищенні екстравертності, емоційній збудливості, пов'язаній з початком підліткової кризи, - але відрізняються своєрідністю особових рис. Тоді як молодшому підлітку з нормативною поведінкою властива соціальна лабільність, операціональна напруженість, емпатія, товариськість, орієнтація на соціальні норми і цінності, інтелектуальність, а також позитивний образ батьків, що свідчить про позитивно забарвлені взаєностосунки підлітка в сім'ї, підліток з девіантною поведінкою має свої особливості:

- негативну психічну напруженість;
- акцентувану готовність до ризику;
- психічну ригідність;
- виражену орієнтацію на норми девіантної підліткової групи;
- непередбачуваність поведінки;
- високу агресивність.

Виділені особові особливості молодшого підлітка з девіантною поведінкою створюють особливу напруженість, яка підтримує складові умовного "особового комплексу". Прояв і закріплення специфічних особових особливостей молодшого підлітка з девіантною поведінкою залежить від позицій конфронтації у відносинах з батьками і частотності повторення форм поведінки, що відхиляються.

В біологічних, психологічних, соціологічних і культурологічних концепціях пояснюються причини походження поведінки, що відхиляється, або з погляду природи девіантної особи, або з позицій відсутності норм в соціумі і девіантності субкультури. Напевно, правильніше при аналізі причин враховувати поєднання різних взаємодоповнюючих чинників, що обумовлюють поведінку, що відхиляється, - індивідного, психолого-педагогічного, соціально-психологічного, особового, соціального.

На думку більшості психологів і соціологів, найпродуктивнішим вважається соціально-особовий підхід, заснований на використуванні принципу додатковій як взаємодії ситуативних і транситуативних (особових) чинників, об'єднуючих біологічні, психологічні і соціальні причини девіацій. Причому детермінуючими поведінку, що відхиляється, є особові чинники, а ситуативні грають роль модулятора, визначаючи варіативна прояви особових особливостей (С.А. Белокобильська, В.П. Смелянов, Я.Л. Коломінський, А.А. Реан, С.А. Тарарухин і др.).

2. Характеристика агресії, порушень харчової поведінки, свехцінних психопатологічних захоплень, характерологічних реакцій, аморальної поведінки.

Під патохарактерологічним типом девіантної поведінки розуміється поведінка, що обумовлена патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання. До нього відносяться т. зв. розлади особистості (психопатії) і явні або виражені акцентуації характеру. Дисгармоничність рис характеру призводить до того, що змінюється вся

структура психічної діяльності людини. У виборі своїх вчинків він часто керується не реалістичними і адекватно зумовленими мотивами, а суттєво зміненими « мотивами психопатичної самоактуалізації ». Сутністю даних мотивів - ліквідація особистісного дисонансу, зокрема, неузгодженості між ідеальним «Я» і самооцінкою.

За даними Л. М. Балабанової (1998), при емоційно - нестійкому розладі особистості (збудливою психопатії) найбільш частим мотивом поведінки стає прагнення до реалізації неадекватно завищеного рівня домагань, тенденція до домінування і владарювання, упертість, образливість, нетерпимість до протидії, схильність до самовзв'язування і пошукам приводів для розрядки афективної напруги. У осіб з істеричним розладом особистості (істеричної психопатією) мотивами девіантної поведінки виступають, як правило, такі якості, як егоцентризм, жага визнання, завищена самооцінка. Переоцінка своїх реальних можливостей веде до того, що ставляться завдання, відповідні ілюзорною самооцінці, що збігається з ідеальним «Я», але перевищують можливості особистості. Найважливіший мотиваційний механізм тут - прагнення до маніпулювання оточуючими і контролю над ними. Люди з оточення розглядаються лише як знаряддя, які повинні служити задоволенню потреб даної людини. У індивідів з ананкастного і тривожними (ухиляються) особистісними розладами (психастенической психопатією) патологічна самоактуалізація виражається в збереженні ними звичного стереотипу дій, у відході від перенапруг і стресів, небажаних контактів, у прагненні не втратити особистісну незалежність. При зіткненні таких людей з оточуючими, з непосильними завданнями в силу своєї вразливості, м'якості, низької толерантності до стресу вони не отримують позитивного підкріплення, відчувають себе скривдженими, переслідуваними.

До патохарактерологічних девианцій відносять поведінку, що відхиляється на базі невротичних розладів і невротичного розвитку особистості - патологічні форми поведінки і реагування, сформовані в процесі неврозогенеза. Більшою мірою вони представлені obsessive симптомами в рамках obsessive розвитку (по Лакосіна, 1970). Девианції в таких випадках проявляються у вигляді невротичних навязчивостей і ритуалів, які пронизують всю життєдіяльність людини. Залежно від їх клінічних проявів людина може вибирати способи хворобливого протистояння реальності. Наприклад, людина з нав'язливими ритуалами може подовгу і на шкоду своїм планам здійснювати стереотипні дії (відкривати і закривати двері, певну кількість разів пропускати відповідний до зупинки тролейбус), мета яких - зняття стану емоційної напруги і тривоги.

До подібного паранормального патохарактерологічного стану відносять поведінку у вигляді вчинків, заснованих на символізмі і забобонних ритуалах. У подібних випадках вчинки людини залежать від його міфологічного і містичного сприйняття дійсності. Вибір дій будується на основі символічного тлумачення зовнішніх подій. Людина, наприклад, може

відмовитися від необхідності зробити який-небудь вчинок (одружуватися, здавати іспит і навіть вийти на вулицю) у зв'язку з «невідповідним розташуванням небесних світил» чи іншими псевдонауковими трактуваннями дійсності і забобонами.

Психопатологічний тип девіантної поведінки ґрунтується на психопатологічних симптомах і синдромах, що представляють собою прояви тих чи інших психічних розладів і захворювань. Як правило, мотиви поведінки психічно хворого залишаються незрозумілими до тих пір, поки не виявлені основні ознаки психічних розладів. Нерідко на базі алкоголізму чи наркоманії виникають психотичні розлади, що визначаються новим девіантним стереотипом поведінки людини. Крім того, його поведінка може змінюватися в залежності від того, в якому стані він знаходиться - у стані алкогольного (наркотичного) сп'яніння або абстиненції.

Різновидом патохарактерологічної, психопатологічної та адиктивної типів девіантної поведінки є саморуйнівну (аутодеструктивну) поведінку. Суть її полягає в тому, що система вчинків людини спрямована не на розвиток і особистісний ріст, не так на гармонійну взаємодію з реальністю, а на деструкцію особистості. Агресія спрямовується на себе (аутоагресія), всередині самої людини, тоді як дійсність розглядається як щось опозиційне, що не дає можливості повноцінного життя та задоволення насущних потреб. Аутодеструкція проявляється у вигляді суїцидальної поведінки, наркотизації та алкоголізації та деяких інших різновидів девіацій. Мотивами до саморуйнівної поведінки стають адикції і нездатність справлятися з повсякденною життям, патологічні зміни характеру, а також психопатологічні симптоми і синдроми.

Особливим типом поведінки, що відхиляється вважають девіації, зумовлені гіперздібнотями людини (Платонов, 1986). Виходять за рамки звичайної, нормальної поведінки розглядають вчинки людини, чії здібності значно і істотно перевищують середньостатистичні. У подібних випадках говорять про прояви обдарованості, таланту, геніальності в якій-небудь одній з видів діяльності людини. Відхилення у бік обдарованості в одній області часто супроводжується девіаціями в повсякденному житті. Така людина нерідко не пристосований до «побутової, приземленої» життя. Він не здатний правильно розуміти і оцінювати вчинки та поведінку інших людей, виявляється наївним, залежним і не підготовленим до труднощів повсякденного життя. Якщо при делинквентній поведінці спостерігається протистояння у взаємодії з реальністю, при адиктивній - відхід від реальності, при патохарактерологічній і психопатологічній, - хворобливе протистояння, то при поведінці, пов'язаній з гіперздібнотями - ігнорування реальності. Людина існує в реальності («тут і тепер») і одночасно як би живе в іншій, власній реальності, що не розмірковуючи про необхідність «об'єктивної реальності», де діють інші оточуючі люди. Він розцінює звичайний світ як щось незначне, несуттєве і тому не бере ніякої участі у взаємодії з ним, не виробляє стилю емоційного ставлення до вчинків і

поведінки оточуючих. Вимушені контакти сприймаються людиною з гіперздібностями як необов'язкові, тимчасові і не відносяться до значущих для його особистісного розвитку. Зовні в буденному житті вчинки такої людини можуть носити характер чудаковатості. Наприклад, він може не знати, як користуються побутовими приладами, як відбуваються звичайні дії. Весь інтерес зосереджений на діяльності, пов'язаної з його неординарними здібностями (музичними, математичними, художніми та іншими).

Підсумовуючи розгляд типів девіантної поведінки, можна вказати на те, що залежність від психоактивних речовин (наприклад, від наркотиків) може бути включеною до будь-якої з перерахованих типів.

У рамках делінквентної наркотичної поведінки основним мотивом вживання наркотичних речовин можна вважати прагнення людини протистояти реальності, протест проти домінуючих у суспільстві і мікросоціумі норм поведінки, епатаж, прагнення «підірвати ситуацію», діяти на зло батькам, вчителям. Індивід активно намагається руйнувати ненависну йому дійсність, змінювати її відповідно до власних установок та цінностями. Він переконаний, що всі його проблеми обумовлені факторами дійсності, і єдиний спосіб досягнення своїх цілей - боротьба з дійсністю, спроба переробити реальність під себе. При цьому відповіддю з боку дійсності стосовно такому індивіду стає також протидія, вигнання або спроба змінити індивіда, підлаштувати його під вимоги реальності. Даний варіант формування психологічної залежності від наркотику слід розглядати як протестний, що вимагає гармонізації відносин людини з його оточенням.

Девіантна поведінка має такі клінічні форми:

- 1) агресія;
- 2) аутоагресія (суїцидальна поведінка);
- 3) зловживання речовинами, що викликають стану зміненої психічної діяльності (алкоголізація, наркотизація, тютюнопаління та ін);
- 4) порушення харчової поведінки (переїдання, голодування);
- 5) аномалії сексуальної поведінки (девіації, перверсії, відхилення психосексуального розвитку);
- 6) надцінні психологічні захоплення (трудоголізм, гемблінг, колекціонування, «параноя здоров'я», фанатизм - релігійний, спортивний, музичний та ін);
- 7) надцінні психопатологічні захоплення («філософська інтоксикація», сутяжництво і кверулянство, різновиди маній - kleptomania, dromomania і др.);
- 8) характерологічні і патохарактерологічні реакції (емансипації, групування, опозиції та ін);
- 9) комунікативні девіації (аутизація, гіперобщительність, конформізм, псевдології, ревності, фобічні і нарцисічна поведінка, нігілізм, крусадерство, «вегетативний» та ін);
- 10) аморальна поведінка;
- 11) неестетична поведінка, або девіації стилю поведінки.

Кожна з клінічних форм може бути обумовлена будь-яким типом девіантної поведінки, а іноді мотивом вибору тієї чи іншої форми служить декілька різновидів відхиляється одночасно. Так, наприклад, алкоголізація може бути пов'язана з аддикціями (відходом від реальності); з патологією характеру, коли вживання спиртного і зловживання спиртними напоями виступає в ролі своєрідної терапевтичної компенсації та зняття внутрішньоособистісних конфлікту; з психопатологічними проявами (маніакальним синдромом) або з свідомим доведенням себе до певного психічного стану з метою вчинення делінквентна вчинків.

Традиційно залежна поведінка у вітчизняній і зарубіжній літературі асоціюється з поняттям адикції або адиктивних типом девіантної поведінки. Дослівно «адикція», звичайно ж, позначає «залежність». Однак клінічний досвід переконує в тому, що залежна поведінка може формуватися не тільки за законами гедоністичної мотивації, що є основоположними в діагностиці даного типу девіації - первинна адикція, але і на базі інших типів відхиляється - вторинна адикція.

До залежної поведінки, крім залежності від психоактивних речовин, можуть ставитися різноманітні форми девіацій. Істотно і поява фетиша - об'єкта або суб'єкта залежності. З перерахованих вище форм девіантної поведінки до них відносяться харчові, сексуальні залежності, надцінні захоплення, деякі різновиди комунікативних девіацій, девіації стилю поведінки. Теоретично можна уявити формування аутоагресивної і агресивної форм залежностей, коли фетишем стає, наприклад, процес самоушкодження або мук оточуючих.